

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

I. ULUSLARARASI KATILIMLI
BİLİM DİN VE FELSEFE TARİHİNDE
HARRAN OKULU
SEMPOZYUMU

28-30 Nisan 2006

I. CİLT

Editör

Prof. Dr. Ali BAKKAL

ŞANLIURFA 2006

İSLAM DÜNYASININ BELLİ BAŞLI HEKİMLERİNDEN ALİ B. İSA'NIN HAYVANSAL İLAÇLARLA İLGİLİ BİR ÇALIŞMASI, 'KİTAB EL-MECMUA EL-HAVAS MİN AZA EL-HAYEVANAT'

Esin KAHYA*

The Famous Physician in Islamic World, Ali b. Isa's work on Veterinary Medicine, *Kitab al-Havas min A'da al-Hayavanat*

Abstract

Although one of the outstanding physicians in the Islamic World, Ali b. Isa, was well known by his books on medicine, his work, *Kitab al-Havas min A'da al-Hayavanat* was on animals.

In this work, Ali b. Isa gave information about the animals, their diseases, which parts of them could be used as drug. He treated all the animals that were known at his period, including in worms, insects. For that reason this work can be evaluated as an early work on zoology, although he mainly insisted on the usage of their products

İslam Dünyasında on birinci yüzyıl 'altın çağ' diye adlandırılabilir bilimsel faaliyetlere konu olmuştur. Bu dönemde çeşitli bilim dalarında önemli çalışmalar yapıldığı bilinmektedir. Bunlar arasında İbn Heysem, İbn Sina, Ebu'l-Vefa Buzcani gibi bilim adamlarının her birinin farklı bilim dallarında önemli katkılar yaptığını belirlemektedir. Bu dönemde göz konusunda da önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunlara en güzel örnekler arasında ise İbn Sina ve Ali b. İsa'yı zikredebiliriz. Onlardan Ali b. İsa özellikle göz hastalıkları ile ilgili çalışmalarını dikkati çekmiştir.

Bilindiği gibi, günümüzde Ortadoğu dediğimiz coğrafyada göz hastalıkları erken tarihlerden itibaren tıptaki en önemli konulardan biri olmuştur. Bunun belli başlı sebeplerinden birisi şüphesiz bu coğrafyanın iklimi ve coğrafik yapısıdır. Bu bölgenin sıcak olması ve tozlu atmosferi birleşince göz gibi hassas bir organın bu şartlardan etkilenmemesi mümkün olmamış ve çeşitli göz şikâyetlerinin yanı sıra, bulaşıcı göz hastalıkları da yaygın olarak görülmüştür. Nitekim gerek Eski Mısır'da gerekse Mezopotamya uygarlıklarında çeşitli tıp metinlerinde trahomdan söz edildiği bilinmektedir. Aynı şekilde, Mısırda bazı başka göz hastalıkları tıpla ilgili tomarlarda söz konusu edilmiştir. Örneğin, onlar ophthalmiasis, tuz ve bakır kullanarak (asetat,

* Prof. Dr., Ankara Ü. DTCF Felsefe Böl. Bilim Tar. ABD , kahya@humanity.ankara.edu.tr

sulfat, karbonat, malahit) ve de demir oksitlerle tedavi etmeyi başarmışlardır.

Yunanlılarda ise, diğer tıp konuları arasında gözle ilgili bilgilere de rastlanmaktadır. Örneğin, Aristophanes'in *Kurbağalar* adlı komedisinde aynı hastalıktan söz edildiği belirlenmektedir. Ayrıca, Galen'in çeşitli eserinde onun anatomik yapısı, görme ve göz hastalıkları ele alınarak incelenmiştir. Celsus ve onun çağdaşı Scribonis Largus gözdeki granulationa bakır yağı ve balla hazırlanmış bir terkip önermektedirler. Dioscorides ise yabancı incir yaprakları küçük bir bıçak veya bir balık kemiğinden yapılmış keskin bir aletle uygulanmaktadır.¹

İslam Dünyasında gözle ilgilenen belli başlı hekimler arasında erken tarihli olarak, Hüseyin b. İshak'ı zikredebiliriz. O, konuyla ilgili Yunanca kitapları İslam Dünyasına tanıtmıştır. Bizzat kendisi de bu konuyla ilgilenmiştir. Yine bu konuda çalışanlardan birisi de Şerefeddin Ali b. İsa'dır. Onun hayatı hakkında çok fazla bilgimiz yoktur. Ancak onun Halife Muktedir zamanında yaşadığını biliyoruz.

Ali b. İsa Bağdat'a hekim olarak görev yaparken, Halife Muktedir, yaygın olarak görülen salgın hastalıklara karşı, hastanelerde yeni bir düzenlemeye gidilmesini arzu etmiş ve bu konuda Ali b. İsa da çalışmıştır. Ona göre, bu tıp kasaba ve köylerde yaygın olarak görülen hastalıklara karşı, sahra hastanelerinin kurulmasını önermektedir. Bu seyyar hastanelerin kurulması hastalığın bölgede tedavi edilmesini sağlayacaktı.

Ali b. İsa Batı'da Jesu Haly diye bilinen bir hekimdir ve göz hastalıklarıyla ilgili olarak kaleme aldığı *Tezkeiretü'l-Kebhalin* çok yaygın olarak İslam dünyasında kullanılmıştır. S. Hüseyin Nasr onun göz ameliyatlarında ilk defa anestezi yaptığını söylemektedir.²

Bu eserde yazar ilkin göz anatomisi ile ilgili bilgi vermektedir. Daha sonra göz hastalıklarından söz eder. Burada ele alınan göz hastalıkları arasında, miyopi, hipermetropi, katarakt, gibi göz hastalıkları vardır. Burada özellikle görme kusurları ile ilgili verilen bilgiler dikkati çekmektedir. Daha sonra ise, tedavide kullanılacak ilaçlar ele alınmaktadır. Burada yaklaşık 143 ilaç zikredilmektedir. Eser İslam Dünyasında göz hastalıklarıyla ilgili yazılmış en iyi eserlerden biri olarak nitelendirilmiş olup, XV. yüzyılda Arapça'dan Latince'ye *Tractus de Oculis Jesus ben Haly*³ adıyla çevrilmiştir.

Ali b. İsa'nın ayrıca, yine gözle ilgili *Mesail ve Ecrıbe fı İlm Sinaati'l-Kubl* adını taşımaktadır. Bu eser birinci eseri kadar olmasa da hekimler tarafından kullanılmıştır.

¹ Charles Grene Cumston, A Brief Historical Summary of the Treatment of Trachoma, With Special Reference to the Arabian School and the Writing of Ali Ibn el-Aissa (Jesu Hali), *Augenheilkunde im Islam*, IV, Frankfurt 1986, s. 765

² S. Hüseyin Nasr, *İslam ve İlim*, çev. İlhan Kutluer, İstanbul, 1989, s. 167.

³ Eserin İngilizce çevirisi Casey Wood tarafından yapılmış; Almanca'ya Hirschberg ve Lippert tarafından yapılmıştır. Bu eser 1964 yılında al-Hakim Ghot al-Sharif tarafından Osmaniye Üniversitesi'nce yayınlanmıştır.

Ali b. İsa'nın burada ele almak istediğimiz eseri, gözle ilgili olmayıp, hayvanlarla ilgili bir eserdir. Onun bazı kaynaklarda *Menafii'l-Hayevan* adıyla geçen bu eserinin asıl adı *Kitab el-Mecmuai'l-Havas min Aza el-Hayevanat* adını taşımaktadır. Eserin Türkiye'de bazı yazma kütüphanelerinde nüshaları vardır. Biz burada Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa 2096¹ numarada kayıtlı nüshasını kullandık.

İslam Dünyasındaki veteriner hekimlikle ilgili eserler incelendiğinde genellikle iki konunun ele alındığı görülür. Bunlardan birisi atlardır ve eserlerin de adları bu içeriklerine dayalı olarak *baytarname* adını taşır. Diğer bir grup hayvan hastalıkları ile ilgili eserler ise kuşlarla ilgilidir. Bu eserler de *bazname* adını alır ve kuşların daha çok bakım ve hastalıkları üzerinde durulur. Ancak, genel olarak çeşitli hayvanların hastalıklarını ele alan eserlere pek rastlanmaz. Burada belirtmek gerekir ki, her ne kadar, hayvanlarla ilgili çok olmasa da, bazı eserlerin olmasına karşın hayvanlardan elde edilen ilaçlarla ilgili müstakil eserler nadirdir ve bu nadir eserlerden birisi de, Ali b. İsa'ya aittir. Hatta denilebilir ki, Ali b. İsa bir ilki gerçekleştirmiştir. Çünkü genellikle insan hastalıklarının tedavisinde kullanılan ilaçlar bitkisel kökenlidir ve bunların en bilineni ve en yaygın olarak kullanılanı Dioscorides'e aittir. Bunun yanı sıra İslam Dünyasında da aynı paralelde, bitkisel ilaçlar ağırlıklı olarak hazırlanmış ve az da olsa hayvansal ilaçlarla inorganik kökenli ilaçları içeren eserler bulunmaktadır. Örneğin İbn Sina'nın *el-Kanun fi't-Tıbb* eserinin *İkinci Kitab*² bunun güzel örneklerinden biridir. Ancak hayvansal maddelerden oluşan müstakil bir farmakoloji eseri pek yoktur.

Halbuki, Ali b. İsa, alışlagelmişin dışında birçok hayvanı ele alınmakta ve ilkin onların özelliklerini kısaca açıkladıktan sonra, insanların ne gibi hastalıklarının tedavisinde ne gibi yararları olabileceği tartışılmaktadır. Eserde ele alınan hayvanlar arasında, inek, boğa, eşek, fare, güvercin, ördek, tavuk, tilki, ayı gibi, günümüzde vahşi hayvan, evcil hayvan ve kümes hayvanı dediğimiz hayvanların hemen hepsi burada ele alınmaktadır.

Eserde hayvanlarla ilgili bilgi verilirken, her bir hayvanın hangi organının ilaç olarak kullanılabileceği üzerinde durulmaktadır; her bir organın insana ne gibi yararı olabileceği ele alınıp, açıklanmaktadır. Burada hayvanların sadece et ve süt gibi günümüzde de tüketilen kısımları değil, idrarları, dışkıları, kanları, safraları vb gibi atıkları diyebileceğimiz kısımlarının da ilaç olarak önerildiği görülmektedir.

Eserde ele alınan hayvanlardan birisi eşektir ve onun da ilkin organlarının yararından, yani fonksiyonundan bahsedilmektedir. Örneğin onun kulakları, idrarı, sütü, dışkısı vb. kısımlarının ne işe yaradığı ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.³ Eserde herhangi bir hayvanın hangi kısmının ne şekilde kullanılacağı verilmekte ve bu kullanımda nelere dikkat etmek gerektiği anlatılmaktadır. Eserde çeşitli hayvanların kullanılan kısımlarının tek başına ilaç olarak kullanılmalarının önerisinin

¹ Eserin ayrıca, Şehit Ali Paşa 3096 numarada bir başka nüshası daha bulunmaktadır.

² İbn Sina, *el-Kanun fi't-Tıbb*, çev. Esin Kahya, AKM, Ankara 2000.

³ Aynı eser, 65a.

yanı sıra, bazı bitkiler ve inorganik maddelerle birlikte oluşturulmuş terkipler şeklinde verilmektedir.

Burada ele alınarak bilgi verilen hayvanlardan, bir grubu da kuşlardır. Kuşlar arasında ele alınanlardan birisi de tavuktur. Beyaz renkteki tavuğun karaciğerinin böbrek taşına iyi geldiği söylenir, ancak yazara göre kırmızı ördek karaciğeri daha yararlıdır.¹ Ayrıca bu hayvanın bazı kısımlarının cinsel gücün artmasında kullanımı önerilmektedir. Ayrıca tavuğun yağının nıkris gibi hastalıkların ağrısının giderilmesinde de kullanılabileceği kaydedilmektedir. Örneğin kulak ağrısı için kullanılabileceği söylenmektedir.²

Yine ele alınan kuşlar arasında ördek de bulunmaktadır. Onun yağı ve kanı başka maddelerle birlikte terkip şeklinde verilmektedir. Bu terkiplerden birinde menekşe yağı, ördek taşı ve bakır birlikte bir terkip halinde verilmektedir. Yine ördeğin kanı ve yağı ile hazırlanmış bazı terkipler vermektedir. Örneğin eğer ördek kanı şarap ve çeşitli tuzlarla birlikte hamamda kişiye verilirse, idrar artır demektir.

Ayrıca kaz ve onun yağının kullanımı ile ilginç açıklamalar verilmektedir. Bu terkipler arasında çeşitli tiryaklar da bulunmaktadır.

Yine ilaç yapımında kullanılan kuşlardan birisi de güvercindir. Güvercin beynini sedef otu mahmumer gibi bazı otlarla karıştırıldığında ateşli hastalıklara iyi geleceği söylenmektedir. Yine kuşlar arasında hudhud, serçe vb. kuşlar da vardır.

İlaç yapımında balıklardan da yararlanıldığı, hatta sedef otu ve diğer bazı otlar ve inorganiklerle karıştırılmak suretiyle kullanılmıştır.

Yine çeşitli kısımlarından ilaç yapılan vahşi hayvanlardan birisi tilkidir. Yazar tilkinin safra kesesinin karaciğer ağrısı için iyi geldiğini söylemektedir.³ Yine tilki etinin ve yağının farklı hastalıkların tedavisinde kullanılması önerilmektedir. Tilki kanı badem yağı ile birlikte el ve ayak ağrıları için önerilmektedir.

Ele alınan vahşi hayvanlardan birisi de ayıdır. Ayı yağının, safra kesesinin ve beyninin farklı hastalıklarının tedavisi için önerildiği görülmektedir. Örneğin ayı beyninin basura iyi geldiği, yine ayı beyninin ateş düşürmekte kullanılabileceği kaydedilmektedir.⁴

Ayrıca günümüzde değişik şekilde bize yararlı olan hayvanlar da bu kitapta ele alınıp, onların hangi kısımlarından yararlanılabileceği açıklanmıştır. Bunlar arasında at, inek, eşek gibi hayvanlar vardır. Örneğin atla ilgili olarak yazar, onun etinin yumuşak ve lezzetli olduğunu söyler. At eti sindirimi kolay bir besindir. Tuzla pişirip yenirse, yararlıdır. Yazara göre at eti sevdavi hastalıklarda iyi gelir. Ayrıca at sütünün de aynı şekilde yararlı olduğu, özellikle de çocuklara verilmesinin yararlı olacağı kaydedilmektedir. Ali b. İsa çeşitli ilaçların terkiplerinde de at sütünü kullanmıştır; örneğin eğer at sütü kimyonla birlikte alınrsa kan yapar, idrarı artırır, demektir.

¹ Aynı eser, 101a

² aynı eser, 103b.

³ Aynı eser, 164a.

⁴ Aynı eser, 169b.

Yazar, atın aziz bir hayvan olduğunu ve onun farklı kısımlarının onun deyimini ile 'yararlı olabileceği' tartışma dışı olduğunu, çünkü atın etinin de, sütü gibi kullanıldığını söyler. Ona göre, bilinen kısımlarının dışında dalağının vb kısımlarının da ilaç olarak kullanıldığını kaydetmektedir.

Yine burada söz konusu edilen hayvanlar arasında eşek de vardır. Eşek idrar, derisi, sütü vb kısımları ilaçların terkbine girmiştir. Eşek idrarının ağrı kesici özelliği olduğunu söyleyen yazar, onun özellikle cerahatli yaralarda kanı dindirmek için kullanılabileceğini söylemektedir. Ayrıca eşek derisi de ilaç yapımında kullanılan maddelerdendir.

Ali b. Abbas, eşek, yaban eşeği, Habeş eşeği gibi eşeğin farklı yerlerde mevcut farklı türlerini ele alıp, bunların hangi kısımlarının ilaç olarak kullanıldığını tek tek ele alıp, anlatmıştır.

Yine ele alınan hayvanlar arasında deve, inek gibi, nispeten daha iyi tanıdığımız ve et ve sütünden yararlandığımız hayvanlarda vardır. Yazar, bizim kullandığımız kısımları dışında onların farklı kısımları, yazarın önerdiği ilaç terkbinde yer almaktadır.

Yine burada çeşitli kısımlarından ilaç yapılan hayvanlar arasında kedi ve köpek gibi günümüzde evimizde beslediğimiz, ancak bir şekilde yararlanmayı düşünmediğimiz hayvanların yanı sıra, bazı böcek ve kurtların da yine ilaç terkiplerinde yer aldığı belirlenmektedir. Bunlar arasında karınca, akrep, örümcek, ve kurtlar bulunmaktadır.

Bütün burada ele alınan hayvani maddeler ya basit olarak, yani tek başına ya da bazı başka hayvansal veya bitkisel maddelerle karıştırılarak hastalıkların tedavisi için kullanılmıştır. Yukarıda söz konusu edilmiş olduğu gibi, erken tarihlerde, hayvanlar ve bitkiler çeşitli hastalığın tedavisinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Ancak bu eserlerde sadece hayvanlardan değil, bitki ve madenlerden hangilerinden ve nasıl yararlanılacağı anlatılmaktadır. Ali b. İsa'nın benzerlerinden farklı sadece hayvanları ele alması ve ayrıntılı olarak onların hangi kısımlarının nasıl ve ne gibi maddelerle birlikte ilaç olarak kullanılabileceğini vermesidir.

Bu eserde bir başka ilginç nokta ile karşılaşmaktayız. İnsan ve insanın çeşitli kısımları ve sadece idrar ve sütü değil, aynı zamanda, ölü bedeninin bazı kısımlarının da ilaç yapımında kullanılabilmesi gibi ilginç bir açıklama ile karşılaşmaktayız.

O halde eser genel olarak değerlendirildiğinde, belki daha çok bir açıdan farmakoloji eseri olarak görünse de, bir açıdan da veteriner hekimlikle ilgili bir çalışma olarak değerlendirilebilir. Bunlara ilave olarak, bu eser, kurtlar, böcekler dahil olmak üzere, döneminde bilinen hemen bütün hayvanlar hakkında bilgi veren bir zooloji eseri olarak da değerlendirilebilir. Biz yazarın zamanında bilinen bütün hayvanların hakkında toplu bir şekilde bilgi edinme olanağını bu eser sayesinde elde edebiliyoruz.